

Веремчук Денис, ст. магістратури історико-філологічного факультету; науковий керівник – к.і.н., доцент Лопачька Н. М. (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янука, м. Рівне)

ОРГАНІЗАЦІЯ ОРГАНІВ НКВС НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР (1939-1941 роки)

***Анотація.** У статті досліджено процес створення в 1939–1941 рр. у західних областях УРСР органів НКВС. Акцентовано увагу на документальних підтвердженнях створення та формування каральних органів, центрів агентурних мереж, досліджено протидію протестувальним настроям народу, а також акцентовано увагу на проблемах та труднощах, які додало керівництво НКВС в ході формування. Визначено методи, які застосовувались чекістськими групами для подолання спротиву населення.*

***Ключові слова:** НКВС, західна Україна, чекістські групи, УРСР, контрреволюція.*

***Аннотация.** В статье исследован процесс создания в 1939–1941 гг. в западных областях УССР органов НКВД. Акцентировано внимание на документальных подтверждениях создания и формирования карательных органов, центров агентурных сетей, исследуется противодействие протестным настроениям народа, а также акцентируется внимание на проблемах и трудностях, которые преодолевало руководство НКВД в ходе формирования. Определены методы, применяемые чекистскими группами для преодоления сопротивления населения.*

***Ключевые слова:** НКВД, западная Украина, чекистские группы, УССР, контрреволюция.*

***Annotation.** In the article the formation of NKVD bodies in the west regions of Ukrainian SSR is researched. The article is focused on the documentary evidences of forming and expansion of punitive force, nets of agents, the resistance to the people's protests, and the problems and difficulties, that were in the way of forming NKVD. The methods that chekist groups used to defeat the protests are determined.*

***Keywords:** NKVD, West Ukraine, chekist groups, Ukrainian SSR, counter-revolution.*

Об'єктивне висвітлення правди про запровадження репресивно-каральної системи більшовизму на Західній Україні у 1939–1941 рр. залишається важливою проблемою української історичної науки. Це

питання є малодослідженим за браком джерел, оскільки велика кількість архівних матеріалів ще не доступна для дослідників.

Окремі питання організації органів НКВС на теренах західних областей УРСР в 1939–1941 рр. висвітлені у працях дослідників історії Другої світової війни – В. Н. Андріанова [1], В. Барана [2], Л. С. Бурдина [3]. Роль спецслужб в організації каральних заходів в Україні в цей період досліджена І. І. Люшиним [4] та Б. Ярошом [5].

Можливості дослідження особливостей розбудови та оперативної військової діяльності НКВС СРСР та УРСР в Західній Україні значно розширилися після Указу Президента України В. Ющенка від 23 січня 2009 р. № 37 «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні» [6] та виходом капітального збірника документів Галузевого державного архіву СБ України «Радянські органи державної безпеки у 1939–червні 1941 року» [7].

Метою нашої статті є дослідження матеріалів, які висвітлюють процеси становлення радянських органів внутрішніх справ у західних областях УРСР у період 1939–1941 рр. Актуальність нашої статті визначена необхідністю повного і об'єктивного дослідження діяльності радянських органів внутрішніх справ в період 1939–1941 рр., оскільки до недавніх часів таке висвітлення було заідеологізоване.

До організації діяльності НКВС у Західній Україні партійні та радянські органи приступили одразу ж після вступу на ці терени військ Червоної армії. Однак заздалегідь, 8 вересня 1939 р. наркомом внутрішніх справ СРСР Л. Берією був підписаний наказ № 001064 «Про оперативні заходи у зв'язку з проведенням навчальних зборів» [8, с. 30].

Згідно з цим документом наркому внутрішніх справ УРСР І. Серову, який був призначений на цю посаду 2 вересня 1939 р., наказувалося відібрати 50 оперативних працівників НКВС УРСР, 150 оперативнополітичних працівників прикордонних військ і скерувати їх у Київ до 22.00 години 9 вересня 1939 р. Також до Києва у розпорядження І. Серова були скеровані 30 оперативних працівників управління НКВС і 30 оперативнополітичних працівників прикордонних військ з Ленінградської області та 10 осіб з центрального апарату НКВС СРСР. Усі ці працівники увійшли до новостворених п'яти оперативно-чекістських груп у Київському особливому військовому окрузі, долучених до частин Червоної армії, які готувалися до «визвольного походу» в Західну Україну. До того ж із Київського прикордонного округу був доданий батальйон прикордонних військ для забезпечення роботи цих опергруп. Задля здійснення контролю над формуванням новостворюваної мережі на Україну прибув заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулов.

Наступною директивою НКВС СРСР № 720 від 15 вересня 1939 р. «Про організацію роботи у звільнених районах західних областей України і Білорусії» чітко регламентувались майбутні дії зазначених оперативнo-чекістських груп. Цим нормативним документом передбачалося створення на місцях тимчасових органів влади (управлінь), до складу яких мали входити керівники опергруп НКВС. З метою забезпечення порядку, запобігання підривної роботі, придушення контрреволюції на опергрупи НКВС покладалось завдання щодо організації його органів на зайнятих територіях в усіх значних містах шляхом виділення конкретних представників зі складу основної опергрупи. Отже, оперативнo-чекістські групи разом із загонами червоноармійців-прикордонників стали ядром новостворених органів внутрішніх справ у Західній Україні. Відповідно до зазначеної директиви тимчасовий центр керівництва опергрупами НКВС спочатку дислокувався в Тернополі з наступним переведенням до Львова. Перед особовим складом оперативних груп були поставлені такі завдання:

- негайно зайняти усі установи зв'язку, приміщення державних і приватних банків, казначейства, всі сховища державних і приватних цінностей, друкарні, редакції газет, склади паперу, державні архіви органів польської розвідки, а також приміщення, придатні для роботи відділів НКВС;

- здійснювати арешти і оголосити заручниками представників поміщиків, князів, дворян, реакційних представників урядових адміністрацій (керівників місцевої поліції, жандармерії, прикордонної охорони і філій 2-го відділу генштабу), керівників та учасників контрреволюційних партій та підпільних організацій (Організації польської націоналістичної молоді, УНДО – Українського національного демократичного об'єднання, ОУН, УСРП – Української соціалістичної радикальної партії та ін.); арешти духовних осіб рекомендувалося поки не здійснювати;

- захопити в'язниці, перевірити весь склад ув'язнених. Усіх заарештованих за революційну та іншу антиурядову діяльність наказувалося звільнити, використавши їх для вербування агентури і проведення політроботи серед населення. Організувати нові тюремні адміністрації з «надійних» людей на чолі з працівниками НКВС, забезпечити чітку організацію охорони громадського порядку та охорону електричних станцій, водопроводів, продовольчих складів, елеваторів і сховищ пального [6, с. 54].

Ця директива не підлягала розповсюдженню і знаходилася лише у В. Меркулова, І. Серова, В. Бочкова (начальника Особливого відділу НКВС СРСР) і Л. Цанави (наркома внутрішніх справ Білоруської РСР). Окрім того, з її змістом були ознайомлені перші секретарі ЦК КП(б) України і Білорусії – М. Хрущов і П. Пономаренко відповідно, а також командувачі військами Київського і Білоруського особливих військових округів – С. Тимошенко та М. Ковальов. Практична організація оперативнo-чекістської роботи органів НКВС одразу ж наразилася на безліч проблем.

Зокрема, у спецдонесенні на ім'я Л. Берії В. Меркулов наступного дня після початку «визвольної кампанії», тобто 18 вересня 1939 р., доповідав про «безлад» у проведенні передислокації військ, організації комендатур, катастрофічну нестачу оперативних працівників [8, с. 32].

уже 19 вересня 1939 р. В. Меркулов та І. Серов у звіті за № 0036 про ситуацію під час «визволення» Тернополя доповідали Л. Берії про необхідність створення нових і більших за кількістю особового складу опергруп. У звіті йшлося про недоліки у роботі армійських частин і представників радянсько-партійного активу у забезпеченні охорони військовополонених поляків та організації тимчасових органів влади [6, с. 43].

21 вересня 1939 р. був підписаний новий наказ НКВС СРСР № 001124 «Про розгортання роботи НКВС на території Західної України». Відповідно до цього нормативного акта вимагалось сформувати нові оперативні групи НКВС, дотримуючись при цьому існуючого адміністративно-територіального поділу. Крім того у документі йшлося про необхідність надання опергрупам НКВС всебічної допомоги командуванню частин РСЧА (Робітничо-Селянської Червоної Армії) у транспортуванні військовополонених до спеціальних приймальних (концентраційних) пунктів. Додатково для забезпечення оперативних заходів на допомогу опергрупам у західні області УРСР було скеровано мотострілецький полк внутрішніх військ НКВС (у Тернопіль – один батальйон, у Львів – два батальйони), а також 420 оперативних працівників НКВС [9, с. 40].

Офіційно затвердили нову владу Народні збори Західної України, що відбулися 26–28 жовтня 1939 року у Львові в Оперному театрі та прийняли декларацію про встановлення радянської влади на усій території Західної України та її воз'єднання з Радянською Україною, про націоналізацію банків і важкої промисловості, конфіскацію поміщицьких і церковних земель [10, с. 576].

1 листопада 1939 року Верховна рада СРСР прийняла закон про включення Західної України до складу СРСР із воз'єднанням її з Радянською Україною. А вже через два тижні, 15 листопада позачергова сесія Верховної ради УРСР продублювала московське рішення, ухвалили закон про прийняття Західної України до складу Української РСР. На всій території Західної України набирали чинності конституції УРСР та СРСР [11, с. 118].

Порядок створення органів НКВС Західної України було визначено наказами наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 6 листопада 1939 року «Про організацію органів НКВС Західної України» та «Про організацію територіальної і залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами». Центральний апарат бойового авангарду ВКП(б) в особі НКВС СРСР зобов'язував «...організувати органи територіальної міліції в Західній Україні у складі обласних управлінь: Львівського, Тернопільського,

Станіславського, Луцького та повітових апаратів ... і відділів залізничної міліції Львівської та Ковельської залізниць» [12, с. 119].

Усього на території західноукраїнського регіону було утворено чотири обласних управління і 60 повітових (пізніше районних) відділів міліції. Для їх комплектування, згідно з розпорядженням Л. Берії, направлялися працівники НКВС з різних регіонів СРСР, які мали «великий досвід плідної діяльності» в репресивних органах. Так, у декадний термін на початку листопада 1939 року на територію західних областей України було відряджено 400 осіб начальницького складу (офіцерський керівний склад НКВС) за рахунок випускників училищ НКВС: Ленінградського – 60 осіб, Саратовського – 40, Смоленського – 50, Рязанського – 30, Горьківського – 35, Новочеркаського – 35, Воронежського – 40, а також 110 випускників інших закладів [12, с. 120]. Функціонування тюрем визначалося наказами НКВС СРСР від 11 грудня 1939 р. та НКВС УРСР від 25 грудня 1939 р. «Про оголошення штатів загальних в'язниць НКВС СРСР» .

Станом на квітень 1941 р. в УРСР було 62 в'язниці. Ховаючись за тезою про «загострення класової боротьби» та маючи значний практичний досвід ізоляції «ворогів народу» в 1920–30-х рр., органи НКВС розгорнули в західних областях широкомасштабні заходи з їх «ізоляції», що супроводжувалися арештами, розстрілами, виселеннями за політичними, національними, релігійними та соціально-становими ознаками. Для цього на території Західної України НКВС мало 26 тюрем, зокрема:

- 4 у Волинській обл.: Луцьк, Володимир-Волинський, Ковель, Острог;
- 4 у Дрогобицькій обл.: Дрогобич, Перемишль, Самбір, Стрий;
- 4 у Львівській обл.: 3 у Львові та 1 у Золочеві; .
- 3 у Станіславській обл.: Станіславів, Коломия, Печеніжин;
- 4 у Тернопільській обл.: Тернопіль, Чортків, Бережани, Кременець;
- 4 у Чернівецькій обл.: 2 в Чернівцях, 1 в Хотині, 1 в Сторожинці.

Тюрми НКВС у м. Львів:

- тюрма № 1 – на вул. Лонцького (тепер вул. С. Бандери, 1);
- тюрма № 2 – на вул. Замарстинівській;
- тюрма № 3 – Львівська тюрма НКВС (знаходилась у м. Золочів);
- тюрма № 4 – «Бригідки» на вул. Казимирівській (тепер вул. Городоцька).

Існували 2 внутрішні камери НКВС у Львові на 60 осіб та у Чернівцях на 160 осіб. Невеликі відділення для утримання в'язнів також були в кожному районному центрі. Для посилення роботи каральних органів до Західної України лише в 1939 році додатково було направлено більше 1320 працівників НКВС [13, с. 50–54].

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного дослідження можна зробити висновок, що розбудова і діяльність органів та військ держбезпеки у Західній Україні вирішальним чином визначалася потребами інтеграції регіону до радянського державного й суспільного ладу. За тих

історичних умов органи НКВС-НКДБ стали знярядям масових позаконних репресій населення Західної України. Діяльність самих чекістських груп ускладнювалась небажання громадян до співпраці та революційними настроями населення. НКВС за короткий термін створило мережу розгалужених територіальних органів держбезпеки, які діяли як відкрито, так і таємно, виявляючи потенційних «ворогів народу». Також було закрито державний кордон СРСР, дислоковано угруповання оперативних військ, налагоджено взаємодію територіальних органів та військ держбезпеки.

1. Андріанов В. Н. Участь чекістів у партизанській боротьбі в роки Великої Вітчизняної війни / В. Н. Андріанов. – М., 1990. – 184 с.
2. Баран В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. / В. Баран, В. Токарський. – Львів., 2009. – 448 с.
3. Бурдин Л. С. Підривна діяльність українських буржуазних націоналістів проти СРСР і боротьба з ними органів державної безпеки / Л. С. Бурдин., І. В. Хамазюк. – М., 1955.
4. Люшин І. І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні / І. І. Люшин – К. : Інститут історії України НАН України. – 2001. – 289 с.
5. Ярош Б. Тоталітарний режим у Західній Україні в 30–50-ті роки ХХ століття / Б. Ярош. – Луцьк., 1995. – 175 с.
6. Галузевий державний архів СБУ: Путівник / ГДА СБУ. Автори упоряд.: В. М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. – Харків:Права людини, 2009. – 136 с.
7. Василенко Д. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941р. / Д. Василенко, С. Кокін. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1311 с.
8. Присташ Л. Т. Каральна діяльність радянських органів внутрішніх справ у західних областях УРСР (1939–1941рр.) / Л. Т. Присташ // 36. наук. праць Прикарпатський національний університет Імені Василя Стефаника. – № 18. –2012. – С. 30–36.
9. ГДА МВС. – Ф. 45. Накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС СРСР. – Оп.1. – Спр. 50. – Арк. 40–42. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.archives.gov.ua/Publicat/ArchUkr/dovidnyk_06.php.
10. Киричук Ю. А. Радянський терор 1939–1941 рр. / Киричук Ю. А. // Історичні нариси. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 574–590.
11. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953 рр. / І. Білас. – К., – 1994. – 432 с.
12. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. / І. Білас. – К., 1994. – Кн1. – 648 с.
13. Романів О. Західноукраїнська трагедія 1941 р. / О. Романів, І. Федущак. – Львів–Нью Йорк, 2002. – 411с.